

ОСОБЛИВОСТІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОЯВУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІFEATURES OF TOLERANCE AND ETHNIC IDENTITY
IN WITH DIFFERENT LEVELS OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS

У статті розглянуто особливості толерантності та етнічної ідентичності студентської молоді. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей толерантності та етнічної ідентичності у осіб з різним рівнем прояву екологічної свідомості. Основним екопсихологічним станом є релевантність екологічної свідомості, тобто наближеність, сприйнятливість, дотичність до екологічних проблем. Встановлено, що переважаючим типом екологічної свідомості є колаборативна, яка характеризується узгодженим ставленням до об'єктивної дійсності, необхідність дії на користь природи задля підтримки її розвитку. Високий рівень колаборативної диспозиції екологічної свідомості сприяє зменшенню прояву етніцизму. З'ясовано, що для респондентів з переважаючим проявом совметральної та гашенарної екологічної свідомості характерними є більш виражена етнічна індиферентність та низький рівень етнічної ідентичності. Чим вищий рівень совмісної екодиспозиції або свідомості залежності, слабковартісності, тим вищий рівень етнічної ідентичності. Критерії компліцитарної спрямованості екологічної свідомості вказують на те, що у досліджуваних з високим рівнем екологічної свідомості, отже, співчасним ставленням до природної дійсності, переживанням проблем екології на особистісному рівні наявний середній рівень толерантності, що свідчить про ситуативність проявлення рис толерантності та інтолерантності, також вираженим є високий рівень етнічної ідентичності, що говорить про позитивність ставлення як до своєї етнічної групи, так і до інших етнічностей. Для респондентів з низьким рівнем екологічної свідомості, тобто несприйняттям природного середовища, вузькістю кругозору, низьким рівнем участі щодо переживань наслідків псування та нанесення шкоди природному оточенню, характерним є низький рівень толерантності, отже, спостерігаються негативні установки та стереотипи мислення щодо оточуючого світу та людей, також характерним є високий рівень етніцизму, що проявляється напруженістю в ставленні до людей інших етнічних груп.

Ключові слова: толерантність, етнічна ідентичність, етніцизм, етнічна інди-

ферентність, екологічна свідомість, релевантність, екодиспозиції.

The article deals with the peculiarities of tolerance and ethnic identity of student youth. The results of an empirical study of the features of tolerance and ethnic identity in persons with different levels of environmental consciousness are presented. The main ecopsychological condition is the relevance of environmental consciousness, that is, the proximity, susceptibility, tangent to environmental problems. It has been established that the predominant type of ecological consciousness is collaborative, which is characterized by a coordinated attitude to objective reality, the need for nature in favor of supporting its development. The high level of collaborative disposition of ecological consciousness contributes to reducing the manifestation of ethnic nihilism. It has been found that for respondents with the predominant manifestation of sovemetral and gashenard ecological consciousness is characterized by more pronounced ethnic indifference and low level of ethnic identity. The higher the level of conspiracy or consciousness of dependence, weakness, the higher the level of ethnic identity. The criteria for the complicated orientation of ecological consciousness indicate that in the high level of ecological consciousness, and therefore complicated attitude to natural reality, the experience of environmental problems in the personal level, characterized by the average level of tolerance, which speaks of the situation of manifestation of rice of tolerance and intolerance, also expressed as expressed. There is a high level of ethnic identity, which indicates the positivity of relations both to its ethnic group and other ethnicities. For respondents with a low level of ecological consciousness, non-perceptions of the natural environment, narrowness of the horizon, low level of participation on the experiences of damage and harm of natural environment, are expressed in a low level of tolerance, and therefore there are negative installations and stereotypes of thinking about the world and people. Also characteristic is the high level of ethnic selfishness, which means the tensions of relations between people and various ethnic groups in the verbal level.

Key words: tolerance, ethnic identity, ethnic nihilism, ethnic indifference, ecological consciousness, relevance, ecological disposition.

УДК 316.64.5:321.1]-
057.87:[502/504:159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.6>

Дяченко В.А.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Мунасіпова-Мотяш І.А.

к.біол.н.,
доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми. Проблема етнічної ідентичності та толерантності в сучасному суспільстві є актуальною проблемою у зв'язку з розширенням міжособистісних контактів сучасної молоді з представниками інших національностей. У зв'язку з цим перед науками гуманітарного профілю, особливо психології, постає питання теоретичного з'ясування новітніх тенденцій в орієнтаціях людської свідомості, до складу якої входять етнічна

ідентичність та толерантність. Також простежується значний вплив природних умов на соціокультурні особливості етнічних груп, особливо панування географічного детермінізму та безпосереднього впливу екології на людину, тобто природа лише надає умови для свого освоєння, а способи її осягнення залежать від культурних традицій етнічних спільнот. Все це не може не впливати на становлення етнічної ідентичності та толерантності

українського етносу, визначальною характеристикою якого є любов до природи, у зв'язку з чим навколишнє середовище посідає значне місце в екологічній свідомості і визначається як знання екологічних законів, правил і норм поведінки як у штучному, так і в природному середовищі, а також засвоєння певних навичок та особистісних якостей, які унеможливають прояв екологічно небезпечних вчинків і стимулюють особистість до природоохоронної діяльності, тому все більша увага звертається на дослідження впливу екологічного чинника щодо становлення етнічної ідентичності та толерантності.

Людина – це суб'єкт культури, адже у своїй діяльності, вчинках, думках і переживаннях вона спирається на загальнолюдські духовні та моральні цінності. Культуру можна розглядати як онтологічні корені, що живлять і зрощують особистість, забезпечують людину зразками і способами вирішення особистісних завдань. Свідомість людини розвивається всередині культурного цілого, у якому кристалізований досвід діяльності, спілкування й світосприйняття.

Екологічний контекст завжди супроводить сутнісно такі явища, як культура, спосіб життя і свідомість людей загалом. Великого значення в цьому аспекті набуває екологічна свідомість особистості, під якою В.О. Скребець розуміє «рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексію місця і ролі людини у біологічному, фізичному, хімічному світі, а також саморегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом» [7, с. 48]. Спираючись на такі уявлення, В.О. Скребець виділяє структурні компоненти екологічної свідомості і описує основні її властивості або ознаки. Як структурні компоненти екологічної свідомості дослідник виділяє насамперед центровану свідомість на предмети і явища природного світу; використання прийнятих нормативів екологічної взаємодії з природою, характерних для цього суспільства, конкретного покоління; поєднання чуттєвих і раціональних аспектів того культурно-історичного досвіду, який засвоєний певною категорією людей і конкретним індивідом. Цей досвід опосередкований дозволами і заборонами, знаково-символічними функціями взаємодії зі світом, прийнятими в цій соціальній групі.

Наявність стійких екологічно орієнтованих цілей і мотивів, інтересів, схильностей, переконань, ідеалів характеризує екологічну спрямованість особистості. Вона значною мірою зумовлена екологічною диспозиційністю свідомості, під якою розуміють певний план поведінки, готовність до визначеного способу дій щодо тих чи інших екологічно значимих цінностей. Формуються екопсихологічні диспозиції

шляхом цілеспрямованої навчально-виховної і просвітницької роботи, відповідних впливів засобів комунікації і поширених у суспільстві ідей [8, с. 141].

Екопсихологічний зміст забезпечує формування й розвиток свідомості та наповнює духовно-практичну діяльність людини. Саме свідомість об'єктивується у формах матеріальної і духовної культури людства, закріплюється в соціальних стереотипах, створює ментальність. Розвиток української ментальності традиційно і віками здійснювався у складі екологічного спрямування тематики, створювався за умов змістовної орієнтації індивідуальної і суспільної свідомості на людину, націю, духовну культуру, загальнолюдські інтереси, морально-етичні та естетичні цінності. Ментальність як етопсихологічний феномен сама стає результатом прояву етносуб'єктами своєї духовної сутності. Саме етнічна ментальність має напівусвідомлений характер і сприймається дослідниками як «дух етносу», «душа народу», як те, що робить цей етнос відмінним від інших, помітним серед інших, як специфічне «обличчя» конкретної етнічної спільноти, що полегшує його упізнання [8, с. 189]. Типові для певного етносу взірці взаємодії зі світом закріплюються у ментальності члена етносу як у його культурному несвідомому, стають звичними проявами його етнічного характеру. Серед соціальних ідентичностей, якими визначає себе у своїй «Я-концепції» людський індивід у ході соціалізації, акультурації та персоналізації, чільне місце посідає саме переживана етнічна ідентичність, якою він відрізняє себе від представників інших етносів [3, с. 89].

Під етнічною ідентичністю розуміють усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти, ідентифікації з іншими членами етносу внаслідок спільності історичної пам'яті, культурних архетипів [4; 6]. Значний вплив на розвиток етнічної ідентичності має ментальність [8, с. 190]. Головними ознаками етнічної ідентичності Ю.В. Мухлінкіна вважає володіння рідною мовою; співзвуччя духовності етносу; наявність певної спрямованості світогляду, соціальних якостей, освоєння духовної культури етносу; спільність психічного складу; залучення до господарської діяльності народу; дотримання традицій, звичок, обрядів, свят етносу; усвідомлення свого зв'язку з культурою народу, готовність діяти в його інтересах [4, с. 58].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Таким чином, етнічну ідентичність розглядають як компонент етнічної самосвідомості, яка є специфічною категорією, відносно сталою системою усвідомлених знань, уявлень та оцінок реально наявних етнодиференціальних та етноінтегровальних компонентів буття етносу [1, с. 2], яка є результатом взаємозв'язку і вза-

емодії переважно об'єктивних чинників (спільності походження, історичної ролі культури тощо) самоідентифікації людини [5].

Постановка завдання. З етнічною ментальністю через етнокультурну традицію пов'язана природа. Духовна національна культура (звичаї, норми поведінки та спілкування, вірування), як і національно детерміновані об'єкти матеріальної культури, є джерелом екологічної психології українського народу, його національного характеру. Специфіка української ментальності – це результат спільної дії природних, культурних та соціально-психологічних факторів, результат конкретних історичних надбань українського народу, результат відображення специфіки взаємодії українців з оточуючими природними та географічними умовами існування, як і співіснування з іншими народами. Важливими чинниками української етнокультури є природничого походження народні традиції, норми поведінки, цінності, ідеї, а також звичаї, обряди, ритуали. Основними екопсихологічними функціями української етнокультури є природнича за змістом етнічна соціалізація індивіда, трансляція культурно-історичного досвіду та етнокультурної інформації. Необхідність дослідження етнічної ідентичності та толерантності у осіб з різним проявом екологічної свідомості є, на нашу думку, важливою темою для розуміння розвитку означених компонентів у студентської молоді.

Емпіричне дослідження проводилось на базі психолого-педагогічного та філологічного факультетів НУЧК ім. Т.Г. Шевченка м. Чернігова. У дослідженні взяли участь студенти, які навчаються на другому та третьому курсах. Кількість студентів становить 70 осіб (35 осіб студентів-психологів та 35 студентів факультету початкового навчання) віком 19–21 років. Дослідження було спрямоване на виявлення рівня толерантності та типів етнічної ідентичності у осіб з різними проявами екологічної свідомості. У ході дослідження ми використали такі методики: «Тест екоціннісних диспозицій» (ТЕД-М25) В.О. Скребця, методика типів етнічної ідентичності Г.У. Солдатова, С.В. Рижова, опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєва, Л.А. Шайгерова. Математико-статистичний аналіз проводився із застосуванням комп'ютерної програми SPSS 17.0 for Windows.

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі ми дослідили типи етнічної ідентичності за методикою Г.У. Солдатова, С.В. Рижова. В результаті частотного розподілу типів етнічної ідентичності виявлено, що переважає середній рівень етніцизму, який виявлено у 80%, високий рівень виявлено у 12,9%, а низький рівень харак-

терний для 7,1% досліджуваних. Щодо етнічної індивідуальності, то тут найбільший відсоток має середній рівень (62,9%), низький та високий рівні мають по 18,6% відповідно. У вираженні нормальної (позитивної) етнічної ідентичності серед студентів найбільший відсоток має середній рівень (58,6%), високий має 22,9%, низький – 18,6%. Для етногеоїзму характерне велике переважання середнього рівня (75,7%), низький рівень виражений у 12,9%, а високий – у 11,4% респондентів. 77,1% опитаних володіють середнім рівнем етноізоляціонізму, низький та високий рівні мають по 11,4% відповідно. Щодо етнофанатизму, то тут можна побачити тотальне переважання середнього рівня (71,4%), високим рівнем володіють 17,4%, низьким – 11,4% досліджуваних студентів.

Отже, ми можемо говорити про загальний середній рівень вираження типів етнічної ідентичності серед студентів. Це означає, що нормальна етнічна ідентичність та її гіперформи (етногеоїзм, етноізоляціонізм, етнофанатизм) і гіпоформи (етнонігілізм, етнічна індивідуальність) однаковою середньою мірою виражені у свідомості та не мають крайніх форм прояву етнічної байдужості або етнічного фанатизму у повсякденному житті.

Наступний етап дослідження був націлений на дослідження «Індексу толерантності» Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєва, Л.А. Шайгерова. В результаті частотного аналізу розподілу рівнів толерантності ми бачимо переважання середнього рівня толерантності серед студентів (44,3%), високим рівнем володіють 34,3%, а низький характерний для 21,4% досліджуваних, що свідчить про домінуючий середній рівень толерантності серед респондентів. Таким респондентам притаманне поєднання як толерантних, так і інтолерантних рис.

На третьому етапі дослідження ми визначили екологічні цінності за методикою «Тест екоціннісних диспозицій» (ТЕД-М25) В.О. Скребця. Частотний розподіл цінностей дав змогу побачити, що у вираженні соціальних цінностей переважає низький рівень (54,3% респондентів). Кількість студентів із середнім рівнем соціальних цінностей незначно менше (45,7%), а високий рівень взагалі відсутній. Щодо екологічних цінностей, то тут найбільшим є відсоток середнього рівня (54,3%), не менш вираженим за нього є низький рівень (45,7%), а високий рівень цієї цінності відсутній. Щодо моральних цінностей, то тут переважує низький рівень (52,9%), трохи нижчим є середній рівень (47,1%) і взагалі не виявлений високий рівень моральної цінності. У вираженні Я-цінностей домінує низький рівень, який властивий 54,3% досліджуваних. 45,7% респондентів демонструють середній рівень прояву Я-цінностей, високий рівень відсутній.

Найбільш вираженими є екологічні цінності, що може свідчити про їх домінуючу роль у ціннісній сфері, оскільки соціальні, моральні та Я-цінності характеризуються низьким рівнем прояву. Для респондентів із вираженими екологічними цінностями характерно розуміння важливості відносин із природою та збереження екології на належному рівні, важливими є екологічні імперативи (заборони на дії, які завдають непоправної шкоди природі), належний рівень екологічної свідомості та виховання, повага й любов до природи.

В результаті частотного розподілу характеристик екологічної свідомості за ознаками екодиспозиційних ставлень людини до дійсності за методикою В.О. Скребця «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25) бачимо, що у вираженні колаборативної екодиспозиції або екологічної свідомості партнерського типу переважає середній рівень (50% досліджуваних), високий рівень властивий 42,9% респондентів, низький – 7,1%. Несеситивна екодиспозиція, або екологічна свідомість корисливого, споживацького типу, характеризується переважанням середнього рівня вираження (67,1%), низьким рівнем володіють 32,9% опитаних, повністю відсутній високий рівень. Щодо індиферентної екодиспозиції, або свідомості байдужого, відстороненого, ставлення до довкілля, то серед студентів домінує низький рівень (60%), 38,6% досліджуваних демонструють низький рівень, а 1,4% – високий. 52,9% респондентів виявляють низький рівень сумісної екодиспозиції, або свідомості залежності, слабковартісності, 47,1% – середній, високого рівня вираження цієї диспозиції не виявлено. Тотальним переважанням низького рівня (92,9% опитаних) характеризується суметральна екодиспозиція, або екологічна свідомість зверхнього над природою, домінуючого типу, середній рівень виявлено у 7,1% досліджуваних, високий рівень відсутній. Гашенарна екодиспозиція, або екологічна свідомість імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, псування, характеризується переважанням низького рівня (92,9% досліджуваних), середній рівень властивий 7,1%, високий рівень взагалі не виражений. Щодо екопсихологічної релевантності, то серед досліджуваних домінує середній рівень (85,7%), низьким рівнем володіють 12,9% студентів, високим – 1,4%. Екологічний інфантілізм характерний для 80% респондентів, низький рівень виявлено у 20%. Для екопсихологічного ескапізму характерна рівність між низьким та середнім рівнем (48,6%), а високий рівень характерний для 2,9% досліджуваних.

Таким чином, найбільший відсоток високого рівня характерний для колаборатив-

ної екодиспозиції, що свідчить про високий рівень рефлексивного мислення щодо своїх дій стосовно природи, розуміння сутності природи та намагання забезпечити екологічний баланс і гармонію з навколишнім середовищем. Суметральна та гашенарна екодиспозиції мають низький рівень прояву. Студенти розуміють та не роблять спроби приборкувати природне середовище з позиції антропоцентризму, не намагаються завдати шкоди або вилити свою агресію на неї. Досліджуваням великою мірою притаманна екопсихологічна релевантність – явище екологічної свідомості, що означає наявність екологічного сенсу в уявленнях, установках чи поведінці. Такими опитуваними проблемами екології розуміються як дотичні до екологічних цінностей.

Кореляційні зв'язки за Пірсоном виявлені за методиками В.О. Скребця «Екоціннісні диспозиції» (ТЕД-М25), Г.У. Солдатова, С.В. Рижова «Типи етнічної ідентичності», Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєва, Л.А. Шайгерова «Індекс толерантності».

В результаті проведеного кореляційного аналізу нами було виявлено статистично значущий взаємозв'язок між такими характеристиками, як етніцизм та еколого-психологічна релевантність ($r = -0,25$ при $p \leq 0,05$); етніцизм та колаборативна екодиспозиція ($r = -0,32$ при $p \leq 0,01$); етніцизм та суметральна екодиспозиція ($r = 0,39$ при $p \leq 0,01$); етнічна індиферентність і суметральна екодиспозиція ($r = 0,30$ при $p \leq 0,05$); нормальна етнічна ідентичність та гашенарна екодиспозиція ($r = -0,29$ при $p \leq 0,05$); соціальні цінності та нормальна етнічна ідентичність ($r = 0,26$ при $p \leq 0,05$); сумісна екодиспозиція та нормальна етнічна ідентичність ($r = 0,29$ при $p \leq 0,05$).

В результаті аналізу кореляційних зв'язків встановлено, що релевантність екологічної свідомості, тобто наближеність, сприйнятливність, дотичність до екологічних проблем та колаборативний тип екологічної свідомості сприяють зниженню етніцизму та більшій ідентифікації зі своїм етносом, а також меншій вірогідності відходу від своєї етнічної групи; суметральна екодиспозиція екологічної свідомості зверхнього над природою, домінуючого типу сприяє зростанню етніцизму та етнічної індиферентності. Чим більше розмика етнічна ідентичність, тим інтенсивніше відбувається використання природи у власних цілях. Людина, яка використовує природу тільки задля задоволення своїх поглядів, буде відходити від своєї етнічної групи та шукатиме місце для більш ефективної експлуатації власних інтересів; високий рівень гашенарної екодиспозиції, або екологічної свідомості імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, корелює з низьким рівнем

прояву етнічної ідентичності, тобто людина, яка виступає руйнатором навколишньої природи, здатна на жорстокість щодо неї, не може бути толерантною і щодо етнічної ідентичності; високий рівень сумісної екодиспозиції, або свідомості залежності, сприяє зростанню етнічної ідентичності. Чим більше схильність покійно плинути залежно від природної стихії, тим вище етнічна ідентичність. Причина тут може бути в тому, що, як людина боязлива та немічна перед силами природи, так вона виступає і в ролі етнічної ідентичності, боячись осуду інших людей своєї ж національності, тому ідентифікує себе як більшість населення; високий рівень соціальних цінностей сприяє зростанню етнічної ідентичності. Це пов'язано з тим, що в поняття «соціальні цінності» входять відповідні норми та потреби, які встановлені в суспільстві, відповідно до чого формуються адекватні погляди на свою етнічну приналежність, отже, відбувається становлення нормальної етнічної ідентичності.

Необхідно зазначити, що не було виявлено взаємозв'язку між компонентами екологічної свідомості та толерантністю. Це може бути пов'язано саме з особливостями цієї вибірки.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, досліджено, що домінуючими у свідомості студентів є екологічні цінності, тобто прийняття екологічних цінностей у суспільстві. Встановлено у респондентів високий рівень колаборативної екодиспозиції, або екологічної свідомості партнерського типу, який визначається узгодженим ставленням до об'єктивної дійсності, необхідністю дії на користь природи задля підтримки її розвитку. Виявлено низький рівень прояву гашенарної екодиспозиції, або екологічної свідомості імпульсивно-агресивного типу з ознаками нанесення шкоди, та низький рівень суметральної диспозиції, або екологічної свідомості, зверхньої над природою, домінантного типу, що вказує на відсутність загарбницьких настроїв та агресії у респондентів щодо природних явищ. Основним екопсихологічним станом є релевантність екологічної свідомості, тобто наближеність, сприйнятливність, дотичність до екологічних проблем. З'ясовано, що переважає загальний середній рівень вираження всіх типів ідентичності з переважанням нормальної (позитивної) етнічної ідентичності, що вказує на поєднання позитивного ставлення до власного народу з адекватним ставленням до інших етнічних груп, а також виражений середній рівень толерантності, що

є свідченням поєднання толерантних та інтолерантних компонентів у свідомості досліджуваних.

Критерії компліцитарної спрямованості екологічної свідомості вказують на те, що у досліджуваних з високим рівнем екологічної свідомості наявний середній рівень толерантності, що свідчить про ситуативність прояву рис толерантності та інтолерантності, також вираженим є високий рівень етнічної ідентичності, що є проявом позитивного ставлення як до своєї етнічної групи, так і до інших етнічностей. Для респондентів з низьким рівнем екологічної свідомості характерний високий рівень етнотогоїзму, що означає напруженість відносин між людьми та різними етнічними групами, а також низький рівень позитивної етнічної ідентичності, що яскраво свідчить про відсутність позитивного ставлення до власного народу та негативне ставлення до інших етнічностей.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні особливостей етнічної ідентичності та рівнів проявів екологічної свідомості у осіб, які проживають у різних регіонах України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичко О.В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія». Київ, 2004. 20 с.
2. Гринчук О.В. Етнічна толерантність – ксенофобія: трансформації етнічної ідентичності сучасної студентської молоді. *Збірник наукових праць. Психологія*. 2012. Вип. 21. С. 29–35.
3. Колісник О.П. Ментальність, етнічний характер, ідентичність та духовний саморозвиток пересічного українця як чинники долі України. *Психологічні перспективи*. 2013. Вип. 21. С. 88–117.
4. Мухлынкін Ю.В. Этническая идентичность: сущность, содержание и основные тенденции развития. Москва : Лабиринт, 2011. 210 с.
5. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність у контексті формування української нації : автореф. дис. ... докт. політ. наук ; НАН України ІПіЕНД. Київ, 1999. 20 с.
6. Павлова О.Ю. Історія української культури : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 368 с.
7. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2004. 440 с.
8. Скребець В.О. Екологічна психологія : підручник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2014. 456 с.